

SLOVANI V SLOVENSKI ZGODOVINSKI POVESTI

Miran Hladnik

Ker je bila večina slovenskih zgodovinskih povesti napisana iz nacionalnopotrjevalnih spodbud, je hvaležen predmet za razbiranje slovenskega odnosa do slovanske genetske baze in sorodnikov. Slovenska nacionalna pozicija je vmesna: kulturno se vidimo kot del zahodnega sveta ali vsaj Srednje Evrope, ker pa je ta v neposredni bližini nemški, so naši predniki v strahu pred asimilacijo ves čas igrali tudi na karto genetske povezave s širnim slovanskim zaledjem, ki so ga občutili kot garancijo nacionalnega obstanka.

Zgodovinska povest je skrbela za nacionalno ozaveščanje tako, da je kazala na slavne čine Slovencev v preteklosti ali pa tudi na neuspela nacionalna podjetja – v opomin in svarilo, kako se ne sme ravnati v prihodnje. Ta temeljna funkcija se je najlaže uresničevala skozi tematizacijo dogajanja na domačih tleh. Edini številnejši Slovani, s katerimi so Slovenci doma lahko prihajali v stik, so bili izpod Turkov pribegli Uskoki. Z drugimi Slovani se je bralec mogel srečati le, če so se slovenski junaki odpravili kam proti jugovzhodu ali če se je avtor v celoti odpovedal Slovincem in dogajanje postavil med slovanske brate.

Seznanjenost slovenskega leposlovnega bralca z zgodovino drugih Slovanov je bila sicer precej večja, kot jo bo prikazal tale pregled: slovanske teme so se namreč pogosto pojavljale tudi v kratkih zgodovinskih povestih,¹ v drami in verzu, zunaj zgodovinskega romana² in v prevedenem zgodovinskem romanu. Zlasti slednjega je bilo kar nekaj – pomislimo samo na številne prevode

¹ Prim. Josipine Urbančičeve Turnograjske *Nedolžnost in sila* (1851) o Veroniki Deseniški ali Ivana Preglja *Blagovestnika* (1908) o Cirilu in Metodu.

² Npr. v Luize Pesjakove ženski noveli *Rahela* (1869) je glavna oseba poljskega porekla, v koncu Jurčičeve povesti *Med dvema stoloma* (1876) pa se glavna oseba odpravi borit za osvoboditev južnih Slovanov izpod Turkov. Verjetno je slovanstvo najbolj izrazito v obsežnem Levstikovem pustolovskem in propagandnem „romanu z Balkana“ *Za svobodo in ljubezen* (1913). Tu se kuje slovensko-srbsko prijateljstvo in jugoslovanstvo tako, da se sin trdnega gorenjskega kmeta poroči v Beograd, za njim pa še oče razproda imetje in se priseli v Srbijo k mladima dvema. V taki atmosferi ni čudno, da sta tudi Solun in Skopje predstavljena kot srbski mesti.

Poljakov Henryka Sienkiewicza in Michała Czajkowskega, Hrvatov Avgusta Šenoe, Evgena Tomića in Velemirja Deželica, Čehov Prokopa Chocholouška in Alojza Jiráčka, Rusov Alekseja Konstantinoviča in Leva Nikolajeviča Tolstoja pa Dimitrija Sergejeviča Merežkovskega, če pustimo ob strani številne krajše prevode neznanih avtorjev in slovanskih vladarskih biografij po različnih kolarjih.³

Naravno je, da so od vseh slovanskih sosedov Slovence najbolj zanimali najbližji, južni bratje. **Južnoslovanske teme** so se pojavile najprej v **turški povesti**, vendar glede na siceršnjo obsežnost korpusa turških povesti precej poredko. Njen monopolni producent Mohorjeva družba je v tem okviru pač raje skrbela za verski kot za nacionalni pouk. Turška povest obsega obdobje turških vpadov na Slovensko v 15. in 16. stoletju, natančneje med 1408 in 1532. Iz 17. stoletja je bila za romanopisce zanimiva tema zarota Zrinjskih in Frankopanov proti Habsburžanom, najpogosteje pa so za južnoslovansko zgodovinsko problematiko v slovanskem zgodovinskem romanu značilni Uskoki. Manj je romanov o kmečkih uporih in o pokristjanjevanju ter o dogodkih v 18. in 19. stoletju.

Prva daljša zgodovinska povest s slovansko temo je „izvirna povest iz 16. stoletja“ *Mahmud* sedemnajstletnega petošolca Jurija Vraniča (1853–1903). Objavljena je bila v *Letopisu Matice slovenske* za leto 1870, njeno slovansko nastrojenost pa je napovedoval že avtorjev psevdonim Jurij Črnogorec. Pripoveduje o turškem vezirju slovenskega porekla, ki se odpove visoki karieri in se vrne v rodno Kostanjevico na Krki. Začne se v Sarajevu leta 1575, se nadaljuje po bojiščih na Hrvaškem⁴ in seže vse do Carigrada. Slovence je fascinaliral družbeni vzpon enega izmed njih na tujem dvoru („Bela Ljubljana, bodi ponosna, rodila si vezirja!“), nacionalni ponos pa je utrjevala tudi deklarativna ideja slovanske vzajemnosti.

Prva naslednja slovansko zaznamovana je bila šele „romantiška povest izza turških bojev“ Lee Faturjeve (1865–1943) *Vilemir (Dom in svet* 1906). Radivoj, zadnji vitez iz slavnega bosanskega rodu Vladimirovičev, ki so mu, ubeglemu izpod turške oblasti, goriški grofje dali grad Rihenberk na Pfi-

³ Prim. moj članek *Kako smo prevajali zgodovinski roman, Prevod besedila. Prevajanje romana: 20. zbornik* (Ljubljana: Društvo slovanskih književnih prevajalcev, 1996, 61–69).

⁴ Gre za Vihič na Krupi, Sisak in Budački na sotočju Radonje in Korane južno od Karlovca, kjer je 21. sept. 1575 Ferhad paša razbil vojsko vrhovnega komandanta Vojne krajine Herberta Auersperga, to je kranjskega Turjačana – dogodek popisuje povest *Takšni so!* Frana Detele (1900).

morskem, se leta 1475 s kranjskimi in štajerskimi vitezi tolče proti Turkom pri Brežicah in objokuje izgubo bosanske samostojnosti, ki sta jo zakrivila ženska nerazsodnost kraljice Katarine, ki je po smrti moža Toma Stipana⁵ dovolila v deželo Turkom, sekta razdiralskih bogomilov⁶ in tradicionalna slovanska nesložnost.

Fabulativno je delo slabo narejeno in dolgočasno, zato zgodbe nima smisla obnavljati, njena politična razsežnost pa je zanimiva še danes: pripovedovalec zaman kliče na pomoč Evropo, cesarja in papeža – nobeden se ne zmeni za trpljenje Bosne. Povest navdušuje za slovanstvo z informacijo o demokratičnem slovanskem pravu, ki ni poznalo sužnjev, ječe in smrtnih kazni. Prizadeva si povezati bosansko glagolsko cerkveno tradicijo z oglejskim (aquilejskim) obrednikom⁷ in idealizira slovanski značaj.

V turških povestih je zabavno ponavljajoče se dejstvo, da je cela Bosna polna ujetih Slovencev in da jih je najti na ostajanje vsakokrat tudi v Carigradu, kadar se dogajanje preseli tja. Če bi imeli današnji Slovenci tako živ spomin na turške roparske deportacije desettisočev Slovencev v Bosno kot slovanski pisatelj 19. stoletja, potem bi se manj bali begunskega vala iz Bosne v času nedavne vojne: končno se je v Slovenijo le vračalo to, kar ji je bilo pred 400 leti in več odvzeto.

Jurčičev (1844–1881) *Ivan Erazem Tattenbach*, „izviren historičen roman iz slovenske zgodovine“ iz leta 1873 – izhajal je najprej kot podlistek v liberalnem dnevniku *Slovenski narod*, potem pa še v knjižnem ponatisu – je obravnaval slovanski del **zrinjsko-frankopanske zarote** proti Habsburžanom

⁵ Stjepan Tomaš, naslednik Tvrtka II., je bil bosanski kralj med 1443 in 1461. Povezoval se je z Benečani tudi proti ozemeljskim apetitom celjskih grofov, ki so želeli skozi dinastično poroko poseči po bosanski kroni.

⁶ Krščanska sekta bogomilov se je v 12. stol. iz Bolgarije razširila v Srbijo, kjer jo je Štefan Nemanja kruto zatrl, in se potem razcvetela v Bosni. V Slovenijo menda ni segla, so pa na slovenskih tleh bogomili izpričani v slovenski zgodovinski povesti.

⁷ „Svečenik je opravljal mašo po obredu oglejske cerkve, čital jo v milozvenečem jeziku trpinov. Solnce je zlatilo krasno pisane, častitljive črke stare glagolice“. Dalmacija je bila vse do 10. stoletja v verskem pogledu podrejena Bizancu in ne Rimu, zato so se sem lahko zatekli Metodovi učenci ter nadaljevali slovansko glagolsko bogoslužje. — V naslovu izpostavlja glagoljaštvo Bohinjčeva mohorjanska „povest iz 13. stoletja“ *Glagoljaš Šipko* (1912). Naslovna oseba nekje na jugu Slovenije ponovno vrača meščane v naročje krščanstva, potem ko jih je v času njegove odsotnosti zbehal bogomilski krivoverec.

med 1669 in 1671.⁸ Naslovna oseba je štajerski uporni plemič in dogajališče na gradovih po Slovenskem. Katarina Zrinjska in Franjo Krsto Frankopan sta le stranski osebi, nastopita samo v kratki sceni na Hrvaškem na koncu,⁹ sicer pa je Hrvaška še dogajališče zgodovinopisnega poročila na začetku romana. Josip Jurčič je bil, po karakternih lastnosti upornikov sodeč, kljub sicer deklariraniemu jugoslovanskemu in panslovanskemu čustvu nenaklonjen uporu in spremembi državnega okvira Slovincem.¹⁰

Prva zgodovinska povest brez slovenskega personala in locirana daleč stran od domovine, je bila Tavčarjeva (1851–1923) „historična podoba“ *Antonio Gledević* (Zora 1873), ki resda komaj prerašča okvir kratke proze. Pripoveduje o dubrovniškem pesniku, ki leta 1727 zaradi svojega slovanskega radikalizma pride v konflikt s politično prilagodljivo republiko, omahujočo med turškim zaščitništvom in beneško pohlepnostjo. Pesnik očita „ljudovladi“, da ne pomaga Srbiji in Hercegovini v njunem boju proti Turkom in resignirano ugotavlja, da „slovanstvo nima pričakovati prihodnosti na obali sinjega morja“ in da „slovanskega Dubrovnikarja ni več in ga več ne bode“, ker dubrovniškemu plemičem brez slovanskega domovinskega čuta ni „bilo mnogo mar, ali ostane laška Raguzar ali pa slovanski Dubrovnik“.

Leta 1884 je v celovski reviji *Kres* izšel prvi izmed številnih slovenskih zgodovinskih romanov o kmečkih uporih, Kodrov (1851–1918) „historičen

⁸ Upor Zrinjskih in Frankopanov je pod naslovom štajerskega velikaša Tattenbacha ubesedil tudi Ožbalt Ilauinig (1930).

⁹ Hrvaški plemiči Frankopani so pogosto omenjane osebe v slovenski zgodovinski povesti, tako začetnik zarote proti Habsburžanom Nikolaj kot njegov brat Peter. Imeli so posesti in upravne funkcije tudi po Kranjskem in podpirali luteranstvo ter glagoljaštvo. Do zarote je prišlo, ker po koncu turških vpadov na Hrvaško Avstrijci niso hoteli vrniti Vojne krajine – to so zaradi obrambe pred Turki sredi 16. stoletja organizirale in financirale notranjeavstrijske dežele, branili pa hrvaški plemiči, najemniki in goriški, kranjski, koroški ter štajerski deželni stanovni – nazaj pod jurisdikcijo hrvaškega sabora in bana. Petrov svak Franjo Krsto, ki je bil 1671, skupaj z njim obglavljen v Dunajskem Novem mestu, je napisal celo nekaj slovenskih verzov. — Kar v treh poglavjih Jurčičevega romana je v zopni družini nastopil vojskovodja Petra Zrinjskega kapetan Franjo Bukovački. 1669. je šel Bukovački v Solun k sultanu Mehmedu IV., da bi ga pridobil za Zrinjskega in proti Habsburžanom. Po propadli zaroti ga je cesar Leopold I. sicer pomilostil, vendar se nezaupljivi vojak nikoli ni hotel vrniti iz turškega ubežništva nazaj na svoja posestva.

¹⁰ Podobno zagonetno in pomenljivo je dejstvo, da je izbral v *Kloštrskem žolnirju*, „izvirni povesti iz 18. stoletja“ (*Slovenski glasnik* 1866), za glavno negativno osebo izobraženega slovanskega prišleka, češkega inženirja; standardno so negativne vloge v slovenski literaturi, tudi Jurčičevi, zasedali Nemci ali Italijani.

roman“ *Kmetški triumvirat*, osem let po Šenoovi *Seljački buni*.¹¹ Gre za upor 1572–73, dogajališče je poleg slovenskih krajev in Dunaja še v hrvaških Stubicah in Zagrebu. Hrvaško-slovenska razmerja je avtor ugledal v bolj skeptični luči kot pred njim Vranič. Utrjena je bila tudi že tema slovanske nesloge: „Strašno, kakor skoro nikjer drugje v svetovnej zgodovini, maščevala se je tu prokleta nesloga, ki se vleče kakor rudeča nit v vsakem slovanskem javnem podvzetju, nad slovenskim ljudstvom in njegovimi voditelji“. Ker je literarna zgodovina stresla na Kodra ves svoj repertoar negativnih vrednostnih oznak, je delo po krivici zapadlo v pozabo.

Koncu 18. stoletja in 19. stoletju so na Slovenskem dali podobo trije zgodovinski dogodki: francoska okupacija 1797, 1805 in 1809–13, kongres alianse v Ljubljani 1821 in marčna revolucija 1848.¹² Reflektirali so jih seveda tudi slovenski pisatelji. Čeprav se dogajanje v Tavčarjevem prek 100.000 besed obsežnem zgodovinskem romanu *Izza kongresa (Ljubljanski zvon 1905–08)* ali – kakor je sam hotel – „kroniki“ o kongresu alianse leta 1821 ne premakne iz Ljubljane, prav lepo povzema slovenske jezikovne, kulturne in politične dileme v razmerju do bližnjih in daljnjih slovanskih sosedov. Skriptor Kastelic se zavzema za ilirščino, ki „je naša prihodnost“, pesnik Zupan pa je radikalnejši:¹³

„Pojdita rakom žvižgat, ti in tvoja ilirščina!“ se je drl Zupan. „Če že moramo iz očetove kočje, pojdemo dalje in ne zgoj do nemškega Zagreba! Kaj veš ti o slovanstvu, Kastelic? Od Peterburga pa do mehke Meke se razširja! Ali Kastelic nam svetuje, naj hodimo v Zagreb hruške kupovat! /.../ Nič o slovenščini! Nič o ilirščini! Slovanščina, ta je prava! Ta je naša rešiteljica, da nismo tisti osli, kakor smo!“

¹¹ Jurčičeva povest na to temo, *Janez Gremčič* (1864), ni bila dokončana in objavljena, njegov *Sin kmečkega cesarja* (1869) pa je drobno besedilo. Pač pa je bilo na temo kmečkih uporov do tedaj priobčene precej zgodovinospisne literature.

¹² Z marčno revolucijo se ukvarja roman Mimi Malenšek *Marčni veter* (1988), ki je eden od redkih slovenskih proforsorskih zgodovinskih romanov. V njem diskutirajo tudi o panslavizmu, sporočilo debate pa je, da je vseslovska ideja preveč fantastična.

¹³ Čudaški Jakob Zupan (1785–1825) je bil jezikoslovec in pesnik, profesor na ljubljanskem bogoslovju in na liceju. Za duhovnika je bil hudo nereden in v sporih z nadrejenimi brez dlake na jeziku, zato ga je škof predčasno upokojil. V zgodovini je zapisan kot strasten ilirec in panslavist, v literarni zgodovini pa kot pesnik, ki je v skrbi za blagogslnost slovenščine pisal verze brez sičnikov in šumnikov. – Licejski bibliotekar Miha Kastelic (1796–1868) je bil kasneje ustanovitelj in urednik literarno ambiciozne *Kranjske čbelice*.

France Prešeren v tej družbi je bil še premlad, da bi kaj pripomnil, njegov molk ob načrtih za zlitje Slovencev s Hrvati ali Rusi pa lahko razbiramo tudi kot nezaupnico fantastičnim načrtom. Nezaupnico podpira še pripovedovalec, ki ni ruskega carja in njegove kozake opisal prav nič bolj simpatično kot druge evropske vladarje v Ljubljani.

Leta 1797 se dogaja Govekarjev (1871–1949) roman *Svitanje (Slovenski narod 1920–21* in še v knjigi), ki je po Antonu Slodnjaku „eden redkih dobrih zgodovinskih romanov“. Besedilo nosi sledi evforije ob nastanku južno-slovenske države: pisatelj bralca npr. pouči, da je melodija Haydnove cesarske himne zajeta iz jugoslovanske ljudske pesmi. Idejno je posvečen emancipaciji slovenstva, zanimivo pa bo citatom pokazati, kako je bilo slovenstvo samo-umevno del slovanstva:

„Od grškega Hema do Ledenege morja, od koroško-goriške Soče in češke Vltave tja do Urala je malone ves svet slovanski! A tudi severna tretjina Azije priznava slovansko vlado ter dozoreva po slovanskih mestih za evropsko kulturo. In dasi štejejo Slovani danes jedva petino, da jedva desetino tega, kar bi lahko šteli ob ugodnejših moralnih pogojih, doseza njih število vendarle nad šestdeset milijonov duš. Da, gospod glavar, resnica je in ostane: slovanski svet je največji in Slovani so med vsemi narodi, ki so si ohranili isti jezik, danes najmočnejši!“ /.../

Slovani imamo vendarle eno dušo in en značaj; v različnih dialektih govorimo in pišemo, a razumemo se lepše in lažje nego vsi tisti različni nemški in italijanski dialekti med seboj. Moškovitar razume Slovenca, Pemec Poljca, Srb, Hrvat in Slovenec pa se prav tako izlahka pomenijo med sabo, kakor se pomenijo Štajerec, Korošec in Kranjec. Bratje smo! Ista kri! Vsi imamo jezik ene same matere! /.../Ko postanemo složni, nas nobena sila več ne premaga.“

Uskoki

Najpogostejša etnija v slovenski zgodovinski povesti so Uskoki. Povsod so v sumljivi vlogi roparske tolpe, nekako primerljive slovenskim rokovnjačem. Tavčar je postregel bralcem z naslednjo ne prav simpatično podobo Uskokov:

*„Čudni ljudje so to,“ izpregovoril je, „in moj brat, ki je služil v granici, mi je pravil, da žro še surovo meso, Bog pomagaj!“
Pradedje jezdecev, katere pričakujemo danes, uskočili so iz Turčije*

ter pribežali v hrvaško našo mejo. Prinesli so s seboj nekaj prav slabih navad. (Janez Solnce, Slovan 1885/86)

Tavčar nima z Uskoki nikakršnega usmiljenja: uskoški poveljnik, telesni stražar karlovskega cesarskega generala Krištof Simonović je pijanec, okrutnež, nenačelnež, hvalisavec, divjak, žali Kranjce kot slabe pivce („Leži jih nekaj Kranjcev v Karlovcu, a povem vam, da so to puste stvarce, in če ti tako revče izpije vina za orehovo lupino, telebne ti pod mizo, kot bi se bilo najhujšega strupa nasrkalo. Sramota za deželo, da ima take sinove!“) in je seveda nasprotnik plemenite glavne osebe.

Opis je ironičen: ves čas ga imenuje krasnega junaka, junaštvo pa dokumentira samo z njegovimi vratolomnimi jahalnimi spretnostmi in s tem, da je „vobče dopadal ženskam ob cesti“.

Naslovno vlogo so dobili Uskoki v zelo obsežni in simpatično napeti pustolovski zgodovinski povesti v dveh knjigah *Strahovalci dveh kron* Miroslava Malovrha (1861–1922), ki si je za objavo v podlistku *Slovenskega naroda* 1907 oskrbel čisto svež psevdonim Franjo Lipič.¹⁴ Z dvema kronama sta bila mišljena turški imperij in Beneška republika, položaj med njima pa zasedajo uskoški pirati iz habsburškega Senja, ki so nekakšen model za politično preživetje Slovencev, razpetih med dvoje ali več pohlepnih oblastnikov. Glavna oseba, revni kranjski plemič Andrej Kržan na svojih poteh za izvoljenko preizkusi vse mogoče oblastnike med Benetkami in Ciprom, vendar mu nobeden ne ugaja in na koncu se leta 1617 ustali v srečnem zakonu z Benečanko Asunto Dall Ferro v Cerovljah nad Devinom, na skrajnem robu slovenskega etničnega ozemlja in pod okriljem Habsburga.

Bolj pogumno je modelirala slovenske politične perspektive Lea Fatur v „povesti iz uskoško-benečanskih bojev“ *Za Adrijo (Dom in svet 1909)* z dogajanjem leta 1609 in naprej. Bralec naj bi se identificiral s srbskimi Uskoki v Senju, ki žive v precepu med turško in benečansko silo in nevhvaležnim gospodarjem, nemškimi cesarjem, ki jim kot neregularni vojski ne daje redne plače, ropati pa jim tudi ne pusti. Cesarska vojaška oblast v Senju je v rokah Kranjcev („Ti vražji Kranjci jemljejo nam Hrvatom najboljše službe /.../ od njih pa ne dobiš ničesar“, vendar nima veliko moči. Dva mešana beneško-uskoška ljubavna para bi lahko pomirila nasprotja, pa ju politična nasprotstva razderejo. Nazadnje se sprva gizdava, potem pa v ljubezni razočarana Zora,

¹⁴ Plodoviti Miroslav Malovrh ima eno izmed zanimivejših slovenskih literarnih biografij, prim. mojo spremno besedo k ponatisu njegove povesti *Opatov praporščak* (Ljubljana, 1991), 156–63.

sestra uskoškega kneza Juriše Senjanina (ki je izpričana zgodovinska osebnost!), namesto z ljubljenim beneškim plemičem Ivanom Foscarijem poroči z grdim in roparskim Uskokom Milanšičem, ki ga sprva ni marala, avtorica pa ji kliče: „Vzgajaj sinove, Zora, da stoje junaki v borbi za moč in svobodo Jugoslavije – za Adrijo!...“ Perspektive ne vidi več ne v povezavi z Benečani, s katerimi so bili zavezniki pred padcem Cipra konec 16. stoletja, ne z nemškimi cesarjem, ampak v samostojnosti: „Bodi naš varih, Frankopan. Brani naše pravice pred Nemcem in Benečanom.“ Kranjski plemiči, tj. Slovenci, nastopijo dvakrat v stranskih scenah, vendar obakrat na uskoški strani!¹⁵

Še najbolj se je Uskokom posvetil slavist in časninar Ivan Lah (1881–1938) v povesti *Sigmo vo maščevanje* (1931). Povest se dogaja po Vojni krajini od Ozalja do Čakovca in govori o zrinjsko-frankopanski zaroti. Glavna oseba je sin kranjskega protestantskega plemiča Sigma Virski, ki ga oče pošlje v službo k zarotniškemu hrvaškemu banu Zrinjskemu. Pripovedovalec je kritičen do cesarju zvestega kranjskega plemstva, zlasti do Turjačanov, ki jim ni mar hrvaških žrtev v boju s Turki in plemenite ideje južnoslovanskega zedinjenja:

Prizadeva si popraviti splošno negativno sliko o Uskokih¹⁶ med Slovenci s tem, da razkriva njihovo brezdomsko tragiko:

¹⁵ Zgodbi obeh romanov sem povzel v članku Pot slovenske zgodovinske pripovedne proze v 20. stoletje, *19. seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (Ljubljana, 1983), 63–77.

¹⁶ Imenu Uskoki konkurirajo izrazi Vlahi, Morlaki in hajduki. *Vlah* je sprva pomenilo romanskega prebivalca oziroma latinca, na Balkanu so Slovani tako nazivali romanizirane nomadske in živinorejske staroselce, ki so imeli v srbski državi celo lastno „vlaško pravo“. Sčasoma se je ime uveljavilo za srbsko pravoslavno prebivalstvo, ki se je pred Turki selilo proti zahodu, za kmečko prebivalstvo sploh in celo za vsakršne priseljence. *Uskoki* je ožje poimenovanje, v 16. stoletju le za srbske ali hrvaške prebežnike v Senju in Žumberku, tj. v Vojni krajini (od tod še eno ime zanje – krajišniki). Na opustošenih hrvaških ozemljih so se naseljevali organizirano zlasti po 1530, ko so prevzeli obrambo trdnjave Klis. 1537 so postali stalna posadka senjske kapetanije in se spopadali v glavnem z Benečani. Ti so bili prisiljeni zaradi uskoških piratskih napadov večkrat zaposliti svoje močno ladjevje (leta 1613 npr. kar 85 ladij, 6 galej z 12.000 vojaki) in blokirati Senj ter druga avstrijska pristanišča v Dalmaciji. 1618. se je Avstrija vdala beneški zahtevi in razselila preveč borbene Uskoke v Žumberak. Po 1645 so se razmere na turškem ozemlju poslabšale in na beneško stran in v njihovo vojaško službo je prešlo na desetisoče Vlahov – Benečani so jim rekali *Morlaki* (Morlacci). Ime izvira iz bizantinskega etnonimika Črni Vlahi (Maurovlahos), za živinorejske staroselce na Balkanu, prepoznavne po črnih oblačilih, doživelo pa je podobne pomenske obremenitve kot ime Vlahi: neciviliziranost (kmečkost), slovansko poreklo, nezanesljivost. Ko so jim v 18. stoletju želeli Benečani dati status navadnih podložnikov, so Morlaki prešli na avstrijsko stran, v Vojno krajino. — *Hajduki* je ime za balkanske cestne roparje, vendar je njihova roparska dejavnost večkrat interpretirana v smislu narodnoosvobodilnega boja in so tedaj sinonimni Vlahom in Uskokom. Leta 1629 je hrvaški sabor potrdil notranjo avtonomijo Vlahom v Vojni krajini

V povesti se Vlahi, „služabniki dveh gospodarjev, o katerih ne veš, kdo jim ukazuje“, spet odločajo med nemškim cesarjem in hrvaškim banom. Pripovedovalčeva simpatija je na strani onih, ki v imenu južnoslovanske enotnosti želijo Uskoke videti pod banovim vodstvom. Drugačna je bila politična vizija martolozov, begunskih pravoslavnihi Srbov, živečih v okviru turške države. Formalno so bili turška vojaška formacija, vendar so pogosto prehajali na beneško ali avstrijsko stran. Njihov govornik Postoja vidi eksistenco Vlahov v njihovi nepodrejenosti: „Dokler se bijeta cesar in sultan, dobro nam! Žalostna nam majka, Vlahi, ako zmaga eden izmed njih, a najhujše, če zmaga ban!“¹⁷ Zaroto cesarska vojska zatre, Sigma, pribočnik hrvaškega bana, pa se poroči z uskoško knežno Mare Baljšičevo, maščevalno zažge zaplenjeno mu kranjsko domovanje in gre med hajduške Vlahe v Bosno.

Roman *Gričarji* Ilke Vaštetove (1891–1967) iz leta 1956 se je Uskokov iz zadnjih let 16. stoletja lotil le mimogrede, vendar prav nič prijazno.¹⁸

Udari na gudalo, Jandre Jožeta Dularja (1967) je roman o zgodovini Novega mesta in Metlike 1705. Uskokom sicer odreka romantični sloves plemenitih razbojnikov, ki jemljejo krivičnim in dajejo revnim, vendar zgodba kljub temu ne skriva simpatije do njih. So nosilci socialne, ne pa nacionalne ideje. Glavni junak Mike Vihra, ki mu je grof zlorabil nevesto, mora v haj-

z dokumentom *Statuta Valachorum*, ki ga je leto kasneje potrdil Ferdinand II. Nezaupanje je med Vlahi povzročil rusofilski Juraj Križanić (1618–1683), čigar ideal je bil zediniti Slovane pod zahodno cerkvijo. Križanić se je zaradi drobnega političnega spodrsrljava v Moskvi 15 let pokoril v pregnanstvu v Sibiriji, Vlahi pa so zahtevali, da se jih podredi cesarski vojaški oblasti, ne pa hrvaškemu banu, in se celo pogajali s Turki, naj bi jim dovolili vrnitev, če bi le smeli ohraniti vero. Odpor Vlahov proti hrvaški banski oblasti v strahu pred izgubo privilegijev je bil Avstriji prikladen razlog, da je skoraj polnih 300 let (1578–1871) odtegovala Vojno krajino hrvaški jurisdikciji.

¹⁷ Nedavni politični dogodki so prinesli menda prav to!

¹⁸ Kot zgodovinska oseba nastopa tudi tu (prej že v Slemenikovem *Izdajavcu*, 1873, in v Detelovi povesti *Takšni so!*, 1900) v stranski negativni vlogi vrhovni kapetan Hrvaške krajine kruti baron Ivan Lenkovič. Rodbina se je v začetku 16. stoletja priselila na Kranjsko in živel na gradu Otočec. Ivan Lenkovič se je izkazal pri obrambi Dunaja pred Turki 1529 in 1556 v bitki s Turki pri Sigetu. Bil je senjski kapetan, kapetan vseh žumberških Uskokov in kasneje vseh Uskokov od Senja do Save. Umrl je 1569 na Otočcu, grob s spomenikom pa ima v Novem mestu. Njegov sin Jurij (umrl v Ljubljani 1601) je bil general Hrvaške krajine, kranjski deželni glavar in uskoški kapetan v Senju. — Eno poglavje povesti je posvečeno znameniti bitki pri Sisku 1593, ki pomeni prelomnico v avstrijsko-turških vojnah, ko je banska vojska skupaj z Andrejem Auerspergom in Adamom Ravbarjem potolkla Turke. Štiristo let kasneje, 1993, je ta zgodovinski dogodek v jedru povesti Ivana Sivca *Jutro ob kresu*, „povesti o Adamu Ravbarju, slovenskem vitezu“.

duštvo, ker se je zameril oblasti. Najprej je po sili vojak v Senju, potem pa skupaj s hajduki požiga bogatašem, tako kot tudi cesarska vojska ropa in požiga po okolici. Žena Barica se mu pridruži in načrtujeta odhod proti jugu, „mogoče v Bosno, v Slavonijo, kaj jaz vem! ... Da bomo le skupaj! Tudi tam, pravi Mike, so ljudje naše krvi.“

Uskoška podoba se je v slovenski zgodovinski povesti spreminjala: najprej je bila do Uskokov zlobno kritična, ob prelomu stoletja pa so jih že interpretirali tudi pozitivno v smislu borbe za jugoslovansko samostojnost. Dobra uskoška lastnost naj bi bila občutek za svobodo in prvinski demokratizem, to je prijaznost do nižjih slojev. Njihova fabulativna naloga pa je bila običajno v romantično zaokroženih zgodbah reševati ugrabljene protagonistke iz krempljev sovražnika.¹⁹

O slovanskih prednikih

Jurčičev nedokončani „historični roman“ *Slovenski svetec in učitelj* (*Ljubljanski zvon* 1886) uvaja serijo povesti o pokristjanjevanju Slovanov, z dogajališčem v veliki meri zunaj današnjega slovenskega ozemlja. Zgodovinski dogodek je zmaga moravskega kneza Svetopolka nad Franki v 9. stoletju in pot nadškofa Metoda v Regensburg, kamor je šel braniti slovansko bogoslužje. Pisatelja je navduševal ideal velike slovanske države in enotnega slovanskega naroda v Evropi, ki je bil v zgodovinskem času, ko slovensko in slovansko še nista bila ločena, uresničljiv: „Noben narod v Evropi ni tako velik, kot je narod slovanski“. Govori o panonskih, moravskih, severnih in grških „Slovenih“, ki so bili predhodniki kasnejših slovanskih narodov. Čas interpretira kot dobo „velikanskih trudov in naporov za samostalnost slovenskega rodu, za svobodo slovenskega imena“. Slovanskim knezom je šlo za lastno cerkev, ker so se tako nadejali ohraniti samostojnost od Nemcev. Nemci pa so računali „kakor že prej večkrat z uspehom na slovensko *neslogo* in medsebojno slovensko malostno osebno zavist“ in zanetili usodni spor med moravskim knezom Rastislavom (846–870) in njegovim nečakom v Nitri, vojvodo Svetopolkom. Jurčič poudarja, sklicujoč se na starocerkvenoslovansko legendo, poznano mu v Šafarikovi redakciji, ki pravi, da „vsi Solunjanje čisto slovenski govore“, da sta bila Ciril in Metod Slovana in ne Grka. Iz Kopitarja je prevzel tezo, da se je pred njima uporabljala glagolica, ki sta jo z grško pisavo oplemenitila do cirilice. Obžalujoč za Slovence izgubljeno priložnost

¹⁹ Zadnji, že zaradi arhaičnega podnaslova „zgodovinska povest“ anahronistični izdelek te vrste je Slavka Dokla *Uskoška princesa* (1988).

idealizira vzhodno krščanstvo kot cerkev, ki temelji na ljubezni, za razliko od zahodnega krščanstva, ki mu gre le za enotno državo.²⁰

Nedokončana „polabska povest“ ali kasneje „baltiška povest“ v treh delih: *Naš stari greh*, *V smrtni senci* in *Vineta* (*Dom in svet* 1903–05) Matije Prelesnika (1872–1905) je seznanjala slovenskega bralca z življenjem severnih, polabskih ali baltskih Slovanov v 11. stoletju. Avtor je epopejo objavljaj pod pomenljivim psevdonimom Bogdan Vened. Pripovedovala je, tako kot večina povesti na temo pokristjanjevanja, o nemško-slovanskih vojnah in o usodnosti slovanske nesloge ter odklanjanja krščanstva. „Naš stari greh“ je v slovanski neveri, da bi krščanstvo omogočilo samostojno slovansko državo. Pripovedovalec je obilno in čustveno komentiral dogajanje in ogorčeno nagovarjal celo nemške zgodovino pisce, ki so o Slovanih pisali vse najslabše; od lepih lastnosti so jim priznavali samo gostoljubnost.²¹ Zgodba je na kratko takale: Bodriški nadknez Gotšalk želi okrepiti krščanstvo v svoji državi, čeprav se zaveda, da le-to prinaša s seboj nevarnost nemške oblasti, s poroko hčere Viljenice s saksonskim kneževičem Magnusom. Ljudstvo se upre krščanstvu, zarotniki ubijejo Gotšalka, Viljenica, ki Magnusa noče, ker je že zaljubljena v slovanskega kneževiča Kruta, iz žalosti naredi samomor, Gotšalkovi otroci pobegnejo k Nemcem, Bodričem pa zavlada Krut. V drugem delu se poganski Krut neuspešno ženi z že krščeno Slavico, ki želi s pomočjo Saksoncev in Dancev spet utrditi krščanstvo med Slovani. Ponovno zmagajo borci za vero staršev, sovražnik je premagan in antagonisti mrtvi. Zmago spremlja pripovedovalčeva človeška simpatija, vendar obenem tudi grenko spoznanje, da je sprejem krščanstva nujen za obstanek Slovanov; v tem smislu je krščansko izročilo zaupano deklici Slavini, ki naj z Gotšalkovim sinom Henrikom v tretji knjigi poskrbi za njegovo uveljavitev.

Politično sporočilo trilogije je presenetljivo pragmatično. Poganski Bodriči so sicer vojaško zmagali, vendar je prostor, kjer so prebivali, danes trda nemška dežela in le še imena krajev pričajo o nekdanji slovanski moči (Lübeck za nekdanji Ljubek, Rügen za nekdanje slovansko otoško svetišče Rujan). Nauk, da bi se bilo treba v imenu preživetja obnašati drugače, manj ra-

²⁰ Ciril in Metod sta stranski osebi še v vrsti povesti, ki se dogajajo na Slovenskem, med njimi je, čeprav mohorjanka, izrazito nacionalno spodbudna Ivana Vuka „povest iz davnih dni“ *Zorislava* (1913). Še: Stanko Cajnkar, „povest iz 9. stoletja“ *Sloven iz Petovije* (*Slovenske večernice*, 1955), Zora Piščanec, *Blagovestnika Slovanov* (Celovec, 1978).

²¹ Slovenski romanopisci so radi pograbili vsako drobno pozitivno omembo Slovanov in jo ponavljali toliko časa, da je postala mit. Mitizacijo slovanske gostoljubnosti je bilo prebrati že v Vraničevem *Mahmudu* (1869): „Vsaj gostoljubnost znači Slovana sploh“.

dikalno – načelnost v politiki pač ne pripelje daleč –, je živo kontrasten sočasni liberalski literaturi, polni političnih in moralnih kategoričnih imperativov.

Finžgarjeva (1871–1962) „povest davnih dedov“ *Pod svobodnim soncem* (*Dom in svet* 1906–07) je po literarnem zgodovinarju Antonu Slodnjaku „naš najboljši narodnotendenčni roman do prve svetovne vojne“; danes sodi med mladinsko berilo. Ker je bil roman dovolj ponatiskovan in prebiran, je kljub relativno skromnem številu izrecnih narodnosposodobnih izjav še najbolj delal reklamo za slovanstvo in znotraj tega za jugoslovansko idejo. Slovanske značilnosti so ponos („Naprodaj nismo Sloveni nikdar“), odkritost („Sloveni ljubimo glasno“), moralni čut („Sloveni obešamo sramotno znamenje na dom verolomnic“), lepota, zdravje in moč, demokratičnost in gon po svobodi (vojaško uspešni glavni junak se ves čas boji, da se ne bi pregrešil proti kolektivnemu modelu odločanja). Edina velika napaka Slovanov je nesložnost in tendenca romana je, da jo odpravi: „Bratje, tako mi naših bogov, ne prepirajmo se! Združimo se na maščevanje naših očetov in bratov!“.

Vislavina odpoved Lee Faturjeve, „povest iz druge švedsko-poljske vojske“ leta 1655 (1912, *Slovenske večernice* 66), zapolnjuje mesto sovražnika Slovanov s Švedi, motiv slovanske nesloge pa ilustrira s konfliktom med poljskima rodbinama revnih plemičev Zjemblincev in bogatih Čerskih, ki se v vojni eni postavijo na stran švedskega kralja poljske krvi Karla Gustava X., drugi pa na stran poljskega kralja Jana Kazimirja. Gre za motiv Romea in Julije ali ljubezni dveh iz sprtih rodbin. Razplet je podoben onemu v povesti *Za Adrijo*: med nacionalnimi sovražniki se sicer najdejo plemeniti posamezniki (švedski poveljnik Unterštjerna se zaljubi v Poljakinjo Vislavo), ki bi s poroko utegnili pomiriti mednacionalne spore, vendar usoda odloči drugače.

Bohinjčev *Svetobor* (1917), „povest iz konca 11. stoletja“, je literarizirana zgodovinopisna podoba ustoličenja koroških vojvod. Češki knez Svetobor je izobražen klerik, diplomat oglejskega patriarhata. Zavzemajoč se za cirilsko bogoslužje, potuje križem po Evropi od Rima do Dalmacije in rodne Češke, pa zaradi Nemcev ne uspe. Preizkuša različne zgodovinske opcije za Slovence in niha med Rimom in Salzburgom, med Čehi in Poljaki ter hrvaškim kraljem Zvonimirom. Bohinjčev nasvet je ostati na zlati sredini: ne na sever ne na jug, vedno le previdno, še najboljša je zvestoba Ogleju. Svetobor postane oglejski patriarh, žal le za kratek čas, ker umre ob napadu upornikov. Obrobna zanimivost povesti je zgodovinski motiv mutca osojskega,²² to je poljskega

²² Prim. Aškerčevo balado *Mutec Osojski, Ljubljanski zvon* 1883.

kralja Boleslava iz 11. stoletja, ki se v samostanu ob Osojskem jezeru kot preprost menih z molkom pokori za uboj škofa.

Mejaši Ilke Vaštetove, „povest iz davnih dni“ (1923), je nastala kot delo za mladino. Govori o junaškem „slovenskem“ prodiranju v Furlanijo v 8. stoletju. Navedek iz nje naj ilustrira avtoričin pogled na razmerje med slovenstvom in slovanstvom:

„To pa gotovo vem, da so Slovenci močni in da jih je – kadar se vsi združijo – kakor listja in trave. Po Panoniji prebivajo in po Noriku tja do Dunava in doli po Karantaniji, po Karnioli in daleč ob Savi in na jugu Save do bizantinske Adrije.“

Od povojnih romanov na temo naselitve in pokristjanjevanja zahodnih Slovanov je treba omeniti roman Janka Modra *Sveta zemlja*, „kroniko slovenskega rodu“ (1952). Izšla je le prva knjiga *Neznano ljudstvo se budi* (v sedmih delih s 166.000 besedami), napovedani drugi del *Družine Slovenov potujejo*, pa zaradi avtorjeve nemilosti pri oblasteh ne. Napisan sredi druge svetovne vojne, je imel izrazito narodnopotrjevalno tendenco: hotel je poudariti slovansko in slovensko življenjsko energijo, samozavest in svobodoljubnost, čut za skupnost in slogo, kar nas vse brani pred potujčenjem. Hotel je biti „dokument naših pravic in spodbuda zvestim bratom na Primorskem in Koroškem“. Še obsežnejši (210.000 besed) je bil roman Oskarja Hudalesa v dveh knjigah *Med dvema svetovoma* (Murska Sobota, 1962). Spodbudila ga je 1100-letnica Koceljeve vladavine v mejni grofiji Spodnji Panoniji. V zgodovinski spomin kliče razpetost slovanskega sveta med frankovsko oblast na zahodu in bizantinsko na vzhodu. Kocelj se je po zgledu moravskega kneza Rastislava odločil za bizantinsko, to je za slovansko varianto krščanstva, in tako hotel ustvariti pogoje za samostojno slovansko državo, ki bi povezovala južne in zahodne Slovane. Roman ponovno kaže na izvorni greh slovanskega značaja, na neslogo: „Franki in Obri so naše prekletstvo /.../ Mi pa se koljemo med seboj, namesto da bi se združili in enkrat za vselej pošteno obračunali z njimi“. **Sklep:** Okroglih 50 ali dobrih deset odstotkov slovenske zgodovinske povesti je bolj ali manj zaznamovano s slovansko tematiko. Na programski, tj. nazorski, idejni ali politični ravni prav nič ne dvomi o tem, da varno eksistenco zagotavlja Slovencem le širno slovansko zaledje in da so pravi prijatelji samo med Slovani, zato je vzhičena nad razprostranjenostjo Slovanov, njihovo močjo, nravnim zdravjem in gostoljubnostjo ter žalostna zaradi tradicionalne nesloge med slovanskimi „plemeni“. Na zgodbenem nivoju pa so panslovanski ideali neredko problematizirani z zgodovinskim spominom na neprijetne

slovanske sosede, zlasti na Uskoke. Nevarno podjetni tujci, tudi tisti slovanškega porekla, so v slovenski literaturi praviloma negativne osebe.²³

Tako se v slovenski zgodovinski povesti s slovansko tematiko spodrivata dva koncepta, prevratni koncept vseslovanske enotnosti in previdnejši koncept ohranjanja relativne samostojnosti pod trenutnim neslovanskim gospodarjem, bodisi pod Habsburžani bodisi pod Oglejem.

²³ Slovanska kri je npr. tekla po žilah vojskovodje Jana Vitovca, čigar zli sloves poznamo že iz slovenske ljudske pesmi o Pegamu (Beha(i)m 'Čeh'), potem pa iz Detelove zgodovinske povesti *Pegam in Lambergar* (1891). „Jan Vitovec je prišel na dvor Celjskim kot najemnik s tremi konji v času, ko so se grofje Celjski bojevali z Avstriji. In bil je potomec revnega viteškega rodu na Češkem“ (*Kronika grofov Celjskih*, 1883). Osvajal je gradove celjskih nasprotnikov in pripomogel, da je Ulrik 1454 postal ban kraljevine Dalmacije, Hrvaške in Slavonije. Po propadu rodbine je menjal strani: malo se je tepel za cesarja Friderika III., malo pa za ogrskega kralja Matijo Korvina, kakor mu je bolje kazalo, in dosegel celo časti slavonskega bana. Vitovčevih vojaških uspehov slovenska zgodovinska povest nekako ni mogla porabiti za utrjevanje ideje slovanske vzajemnosti. — S Celjani je povezan tudi motiv Veronike Deseniške. Živel je sicer bolj v drami, v prozi menda le v delu Sandija Sitarja *Veronika z Desenic Veronika* (1974).